

Lévai Imre – Szatmári Péter

Világrendszer-elemzés és dinamikus geopolitikai szemléletmód

Global System Analysis and a Dynamic Geopolitical Approach

Összefoglalás

Az alábbiakban a dinamikus geopolitikai szemléletmód néhány újszerű aspektusának bemutatására teszünk kísérletet a világrendszer-elemzés kontextusában. Az adott területi keretek között nem törekszünk átfogó képet adni az új „geopolitikai” iskolák (geoökonómiai, geokulturális stb.) nézetrendszeréről, még kevésbé törekszünk a hagyományos, ám jelentősen eltérő (angolszász, francia, német) gondolkodásmódok áttekintésére.¹ Nem térhetünk ki a geopolitika számos korabeli és kortárs magyar művelője – sajnálatos módon elhanyagolt – munkásságának méltatására vagy bírálatára sem, bármennyire is helyénvaló és régóta időszerű lenne.

Summary

Below we make an attempt to present a few new innovative aspects in the context of the analysis of the global system. Given the scope of paper, we shall not try to provide a general overview of the (geo-economical, geo-cultural etc.) views of the new “geo-political” schools, or to review the traditional yet very diversified (Anglo-Saxon, French, German) theories. We cannot recognise or criticise the works of numerous former and contemporary Hungarian geo-politicians either even if it were justified and due for a while now.

DR. LÉVAI IMRE egyetemi tanár, Zsigmond Király Egyetem Nemzetközi és Politikatudományi Tanszék (levai.imre@uni-zsigmond.hu), DR. SZATMÁRI PÉTER mb. rektor, Zsigmond Király Egyetem (szatmari@uni-zsigmond.hu).

TÉRKÉP VAGY TÉR-KÉP?

Szira Tamás a magyarországi rendszer- és tudományos szemléletmód változásának sodrában (elsősorban a kelet-közép-európai kis államok szempontjából) fölszabadító erejű írást jelentetett meg, a reá jellemző fölvilágosult és szabad stílusban, a világrendszer-elemzés geopolitikai nézőpontjáról. Szakítva a világnézeti egyoldalúság és elfogultság súlyos (ám semmiképpen sem ignorálható)² terheivel, éleslátásával azonnal fölismerte a dinamikus geopolitikai elemzés addig elismerésre sem méltatott potenciális hozzájárulását az összetett társadalomtudományi (ökonómiai és politikai) kutatások célszerűségéhez és eredményességéhez: „Az újdonság, amit más tudományágak eredményeihez képest lehet hozzátenni, az, hogy az államot-nemzetet nemcsak mint jogi, illetőleg kulturális entitást tekinti, hanem sajátosságait, mozgásformáit annak az elhelyezkedésnek, domborzatnak, éghajlatnak, népsűrűségnek, fekvésnek (tenger!) meghatározottjaként is tekinti, ahol léteznie a térben adatott. S mivel nemcsak a statikus, hanem a dinamikus vonások sem maradhatnak ki látóteréből, vizsgálódásait kiterjeszti a gazdasági és politikai fejlődés mozzanataira is – az előbbi összefüggés nézőpontjából.”³

Szira idejekorán világossá tette azt is, hogy a lépték, amelynek keretében a geopolitikai vizsgálódásoknak egyáltalán érvényét és értelmét találjuk, nem lehet más, mint a világrendszer és a világtörténelem: „...a régiók és határai nem örök érvényűek, változnak térben és időben: történelmi kategóriák. Nagy mozgások – népvándorlás, felfedezések, világháborúk stb. – átszabják a geopolitikai térképeket – a folyamatok persze szekuláris léptékűek.”⁴

Szira további, a „kis magyar geopolitika” kisállami eszmefuttatását kényszerűen mellőzve, nem hagyhatjuk rövid idézet nélkül a regionális tudomány egyik legkiválóbb magyar képviselőjének, Illés Ivánnak éleslátó megállapítását Magyarország változó világhatalmi pozícióját illetően: „Aligha lehet eltérőbb térképet elképzelni, mint a XX. század elejének és végének Közép- és Kelet-Európájáé, ahol az államok száma megsokszorozódott. [...] Ebben a kaleidoszkópban kétségkívül megváltozott Magyarország szerepe. Nemcsak hogy nem »lóg ki« kicsinységével a mezőnyből, de mérete és főleg folytonossága és stabilitása egyfajta »jobb helyezést« biztosít számára a térség országai között. Ez a helyzet azonban nyilvánvalóan senkit sem jogosít fel arra, hogy magyar középhatalmi álmokat és illúziókat kergessen. Arra azonban igen, hogy helyzeténél fogva Magyarország bizonyos térségszervező funkciókat töltsön be a térségben.”⁵

Bayer József hasonlóképpen globális összefüggésekben értelmezi a geopolitika főadatát, rámutatva a statikus (merev kartográfiai) világszemlélet relativisztikus értékrendjére: „A térképek az ismert világot ragadják meg, amelyen kívül a káosz és a vad természet viszonyai uralkodnak. Olyan ellentétpárok, mint a Kelet és a Nyugat, az Észak és a Dél, a központ és a periféria stb. fogalmai, kezdettől a tájékoztatást szolgálták egy világhatalmi térben, amelyen belül minden lokális hely csak a globális térben értelmezhető, és nyeri el a helyi értékét. A geopolitikai képzelet éppoly objektívnek tételezi magát, mint a térkép: a szelektivitás azonban már bele van rajzolva a térképbe, elnevezésekként, kitüntetett helyekként, központi és perifériális pontokként, azonosításra szolgáló hálóként – mint a hosszúsági és szélességi körök –, amely megragadja a világot.”⁶

Samuel P. Huntington neoweberiánus – erősen „kultúrdeterminista” – eredeti álláspontját⁷ némiképpen módosítva mégis makacs ragaszkodását hangsúlyozza a világrend statikus struktúrájának, a megváltozott, ám egyelőre (pillanatfölvételként⁸) adott világhatalmi konstelláció megértésének és kezelhetőségének szempontjából: „A hidegháború utáni világ politikájának tablója, melyet kulturális tényezők alakítanak, és a különböző civilizációk államainak és csoportjainak kölcsönös egymásra hatása jellemez, végtelenül leegyszerűsített. Sok mindent mellőz, eltorzít, illetve elhomályosít. Ám ha komolyan akarunk gondolkodni a világ dolgairól, és hatékonyan akarunk cselekedni e világban, kell valamiféle egyszerűsített térkép a valóságról, valamiféle elmélet, elgondolás, modell, paradigma. [...] A leegyszerűsített paradigmák vagy térképek nélkülözhetetlenek az emberi gondolkodás és cselekvés számára. [...] Minden modell vagy térkép absztrakció, és egyes célokra jobban, más célokra pedig kevésbé alkalmazható. [...] Térkép nélkül eltévedünk. Minél részletesebb a térkép, annál jobban tükrözi a valóságot. Ám egy túlzottan részletes térkép nem túl sok célra hasznosítható. [...] Röviden, olyan térképre van szükségünk, amely jól ábrázolja a valóságot, s ugyanakkor le is egyszerűsíti azt olyan formában, amely leginkább szolgálja céljainkat. Amikor a hidegháború véget ért, különféle világpolitikai térképek vagy paradigmák születtek.”⁹

Az amerikai történész-politológus még ennél is tovább megy, amikor a világrendszer strukturális (viszonylag homogén avagy formális: azaz különálló, egymást kizáró) és funkcionális (egymást átfedő és kölcsönható: vagyis nodális, polárisan szerveződő)¹⁰ alrendszereit (régioit) egybemossa, ráadásul a „káoszparadigma” irreleváns földidézésével: „Ha a világot hét vagy nyolc civilizációnak tekintjük, a nehézségek többségét elkerüljük, így nem áldozzuk fel a valóságot a takarékoság kedvéért, amint azt az egyetlen vagy a két világ paradigma esetén tesszük, és a takarékoságot sem áldozzuk fel a valóság oltárán, mint az államközpontú, valamint a káoszparadigma esetén. Ez a paradigma könnyen megragadható és áttekinthető keretet kínál a világ megértéséhez, a sokasodó konfliktusok között megkülönbözteti a fontosat a kevésbé fontostól, előrejelzi a jövő fejleményeit, és útmutatóul szolgál a politika alakítói számára.”¹¹

KÁOSZ ÉS/VAGY ANARCHIA?

Huntington a komplexitáselméletből következő „káoszparadigma” totális meg nem értéséről téven tanúbizonyságot, a „strukturalista-neorealista” iskola anarchia-hierarchia dichotómiájánál leragadva, a következőképpen érvel a továbbiakban: „Az államközpontú paradigmához hasonlóan a káoszparadigma is közel jár a valósághoz. Szemléletes és pontos képet ad sok mindenről, ami a világban történik, de az államparadigmától eltérően rávilágít a világpolitika hidegháború utáni korszakának jelentős változásaira is. [...] E paradigma fogyatékoságai azonban még az államközpontú paradigma fogyatékoságainál is komolyabbak. A világ, meglehet, kaotikus, ám mégsem hiányzik belőle teljesen a rend. Az egyetemes és differenciálatlan anarchia képe kevés fogódzót kínál a politika szereplői számára a világ megértéséhez, az események rendszerezéséhez és jelentőségük értékeléséhez, az anarchia tendenciáinak előrejel-

zéséhez, a káosz válfajainak és feltehetőleg különböző okainak és következményeinek megkülönböztetéséhez, illetve a követendő irányok kijelöléséhez.”¹²

Robert David Kaplan nagy visszhangot kiváltó, Huntington szellemi hozzájárulásának értékeihez gyakran előnyére viszonyított tanulmányában meglehetősen képet fest a világrendszer átalakulásáról: „Háromdimenziós térképet képzeljünk el, a hologramok mintájára. E hologram kétdimenziós alapját képező, a városállamokat és a még megmaradt nemzeteket hagyományos színmegkülönböztetéssel jelölő ábra fölé csoport- és egyéb identitások egymást átfedő üledékrétegei rakódnak, amelyekre helyenként olyan (bármiféle határok megvonását tovább nehezítő) árnyékalakok rétegződnek, amelyek a drokartellek, maffiák és az őrző-védő magáncégek hatalmát jelenítik meg. Határok helyett sokkal inkább mozgó »hatalmi centrumok«-ról beszélhetünk, akár csak a középkor esetében. E képzeletbeli térkép egy sík felületet felosztó rögzített, összefüggéstelen vonalak helyett különböző ütközőzónák változékony mintázatát mutatná. [...] Ehhez a próteuszi térképészeti hologramhoz még néhány egyéb tényező is hozzáveendő, amilyenek az újkori népvándorlások, a születési ráták időnkénti robbanásszerű megugrásai, vagy a járványvektorok. Mindezek következtében a világatlasz soha nem lesz statikus; e jövőbeli térkép – bizonyos értelemben »az utolsó térkép« – a káosz folyamatosan változó leképezése lesz.”¹³

Kaplan – honfitársához, Huntingtonhoz hasonlóan – súlyos elméleti hibába esik: a káoszt az anarchiával azonos értelemben használja. *Ezek semmilyen értelemben sem szinonimák.* Aligha kifogásolható, ha valamely szerző a káosz és az anarchia fogalmait metaforikus (szóképi) vagy éppen – kiterjesztően – allegorikus értelemben használja mondanivalójának jobb megvilágítása céljából.¹⁴ Ötletes képek a „távolság haláláról”¹⁵ és a „földrajz végéről”¹⁶ sem visznek közelebb a világ jobb megértéséhez. Ám ha ragaszkodunk a rendszerelemzés és, ezen belül a komplex (azaz: összetett) rendszerek elemzésének szabatos eszközeihez és kategóriáihoz, nem tekinthetünk el a szakmai igényesség elvárható minimumától. A „szerves” (funkcionálisan differenciált) rendszer fogalmának értelmét illik világosan definiálni, a káosz termodinamikai (fizikai) és komplex rendszerelméleti (kémiai, biológiai és társadalmi) különbségeit eleve célszerű nyilvánvalóvá tenni. Az anarchiának azonban semmi köze bármely tradicionális („uralomnélküliség”) vagy modern („zűrzavar”, rendetlenség) értelemben használt köznyelvi interpretációhoz.¹⁷ Az „anarchia” fogalmának szembeállításával a „hierarchia” fogalmával a nemzetközi kapcsolatok neorealista iskolájának félrevezető találmánya, amivel súlyos csapást mért a tudományos igényű, nemcsak didaktikai, hanem analitikai okokból is érthetővé tenni szándékolt társadalmi (globális, regionális és lokális) rendszerek elemzésének eredményességére.¹⁸

A világrendszer evolúciós pályáján az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején bekövetkezett lokális háborgások (perturbációk) globális anarchia vagy éppen új „világrendetlenség”, világméretű „nyugtalanág”, átláthatatlan „zűrzavar” és kiszámíthatatlan „örvénylés” (pandemonium, turbulencia stb.) bekövetkeztének képzetét keltette egyes szerzőkben.¹⁹ Noha ma már – több mint húsz év távlatából – megállapíthatjuk, hogy sem a korábbinál nagyobb „anarchia”, sem különösebb rendezetlenség nem állt elő a glóbuszon, a kiteljesedett (szub)regionális pályaháborgás (turbulencia) nyomán

a világ jaltai rendje azonban Európában jelentősen módosult. Ez a „hidegháború végeként” aposztrofált, viszonylag (történelmi léptékben) gyors politikai és gazdasági átalakulás az Európán kívüli (főként ázsiai) modernizáló (szub)régiókban évtizedek óta zajló transzformációs folyamatokkal együtt a fönnálló világrend jövőjének nyitottságát jelzi, egyszersmind a geopolitikai viszonyok gyökeres átrendeződésének lehetőségét rejtü magában. Huntington szerint a „diszkontinuitás” nevezetes és elhíresült forgatókönyvének első szakaszában ez még csak a polgárháborúk, helyi katonai konfliktusok számának növekedését, majd ezek eszkalációját jelentheti, s végül sor kerülhet a szerző által civilizációknak nevezett regionális kapitalizmusok nagy összecsapására: „A modernizáció révén a Civilizáció általában magasabb anyagi szintre kerül. De vajon ugyanilyen hatást gyakorol az erkölcs és a kultúra fejlődésére is? Bizonyos esetekben igen. A fejlettebb társadalmak számára a rabszolgaság, a kínzás és az erőszak mindinkább elfogadhatatlanná válik. Kérdés persze, hogy ez vajon a nyugati civilizáció befolyásának köszönhető-e, s ha így van, akkor a Nyugat hatalmának hanyatlása szükségszerűen az erkölcs hanyatlását vonja-e maga után? Valószínűleg igen, hiszen a kilencvenes években a »puszta káosz« paradigmája igazolódott be: a joguralom világszerte csődöt mondott; államok buktak el, és sok helyütt ma is egyre nő az anarchia; világszerte burjánzik a bűnözés; transznacionális maffiák és drokartellek jöttek létre; sok társadalomban rohamosan nő a kábítószer-függőség; a család – mint modell – elvesztette hagyományos értékét; számos országban megrendült a bizalom, és megszűnt a társadalmi összefogás; nő az etnikai, vallási és civilizációs konfliktusok száma, és a világ nagy részén a fegyvereké a hatalom. A bűnözés hulláma egyre több várost... ér el, s a Civilizáció alapvető elemei, értékei szép lassan semmivé válnak. Az emberek a kormányzás globális válságáról beszélnek. A gazdasági eredményeket felmutató transznacionális vállalatok komoly riválisra találnak a transznacionális maffiákban, drokartellekben és terroristacsoportokban, melyek súlyosan veszélyeztetik a Civilizáció létét. A jogállamiság a Civilizáció első számú alapfeltétele, ez azonban a világ nagy részén... megszűnni látszik, s Kínában, Japánban, illetve Nyugaton is támadások keresztüzébe került. Úgy tűnik, hogy a Civilizációt hamarosan a barbárság kora váltja fel, s elképzelhető, hogy egy eddig példánélkül álló jelenség, a globális méretű Sötét Középkor köszönt az emberiségre. [...] A béke és a Civilizáció jövője a világ nagy civilizációinak politikai, vallási és szellemi vezetőinek együttműködésén és megértésén múlik. A civilizációk összecsapásában Európa és Amerika együtt vagy külön-külön bukik majd el. A globális méretű, »igazi összecsapásban«, a Civilizáció és a barbárság háborújában a világ nagy civilizációi együtt vagy külön-külön fognak elbukni, s magukkal rántják civilizációs értékeik gazdag tárházát: a vallást, a művészetet, az irodalmat, a filozófiát, a tudományt, a technikát, az erkölcsöt és a könyörületességet. Az elkövetkezendő időszakban a világ békéjét leginkább a civilizációk összecsapása fenyegeti, és a világháború veszélyét egyedül a civilizációk segítségével létrehozott nemzetközi rend háríthatja el.”²⁰

Zbigniew Brzezinski az Amerikai Egyesült Államoknak a világrendszerben és funkcionális alrendszeriben betöltött hegemon szerepéről, a világrend stabilitásának jövőbeli biztosításáról elmélkedve ugyancsak a nemzetközi anarchia és „zűrzavar” alternatívájának lehetőségét veti föl: „Az amerikai világhéghatalom tartóssága és stabilitása

szempontjából kritikus fontosságú lesz, hogy az Egyesült Államok hogyan kezeli és igazgatja a fő geostratégiai játékosokat az eurázsiai sakkjáblán, és hogyan irányítja Eurázsia geopolitikai pilléreit. [...] Hacsak Amerika – akár szándékosan, akár akaratan kívül – le nem mond jelenlegi státusáról, úgy a belátható jövőben e hatalmi elsőségnek csak egyetlen alternatívája lehet: a nemzetközi anarchia. [...] A hatalomnak mind a négy ágában – vagyis a katonai, a gazdasági, a technikai és a kulturális ille-tően is – valószínűleg egyetlen nemzetállam sem tudja felvenni a versenyt Amerikával, márpedig ezek együttes megléte szükséges ahhoz, hogy egy ország világpolitikai ütő-erőt képviseljen. Fontos mind a nélkülözhetetlenség, mind a globális anarchia valós lehetőségét hangsúlyozni. [...] Tartós és céltudatos amerikai részvétel nélkül hamarosan zűrzavar uralná az egész világot. Ennek lehetőségét nemcsak a mai Eurázsia, hanem általában az egész világ geopolitikai feszültségei magukban rejtik.”²¹

A látszólag szabályszerűtlenül és rendezetlenül, azaz „kaotikusan” viselkedő komplex, nemlineáris determinisztikus rendszerek leírására és értelmezésére irányuló törekvésekből született meg a néhány évtizeddel ezelőtt félrevezető módon „káoszelméletnek” elnevezett matematikai-logikai konstrukció, ami azután számos félreértésre adott okot. A környezetükkel kölcsönhatásban álló nyílt (irreverzibilis változásokon átmenő, ún. disszipatív) rendszerek evolúcióját jellemző, „determinisztikus káoszból” kibontakozó „rend” mintái a komplex, nemlineáris dinamikus rendszereknek általában a társadalmi rendszerekre, *különösen* pedig a világrendszerre és alrendszerre is vonatkoztatható *emergens*, azaz adaptív önszervező és (ezért) *evolútív* tulajdonságai az elméleti interpretáció széles, a bevett (lineáris és/vagy statikus) paradigmátikus korlátokat áttörő lehetőségét kínálják a globalizáció és a regionalizáció (ezen belül pedig a geopolitika) kutatói számára. Magyarországon ez a viszonylag új tudományos irány még nem nyert teljes polgárjogot a társadalomkutatók körében, ráadásul a tőlünk nyugatra eső felsőoktatási és akadémiai intézetekben is bizonyos nehézségekkel küszködik. Ismereteink szerint az egyetlen hazai kivételt Bíró Gáspár kísérlete jelenti, amely a káosz és az anarchia jelenségeinek a nemzetközi politikai viszonyokban való érvényesülését, eredeti és meglepő módon, a „meghatározó szereplők” és az ezzel kapcsolatos „összeesküvés-elméletek” összefüggésében, de nem a komplex rendszerszemlélet keretében vizsgálja.²² Különösen nagy nehézséget, sőt károkat okoz a komplex rendszerszemlélet elterjedésében és elfogadtatásában a posztmodern „tudományoság” zsákutcának bizonyult vállalkozása.²³

Még ha nem is csak „némileg” – mint korábban Huntington – más jelentésre, de valójában a *globális* (világ)rendszer *regionális* alrendszerei *komplex* rendszerré szerveződésének („szervesülésének”) történeti és elméleti következményeire hívja föl a figyelmet Immanuel Maurice Wallerstein, a neves amerikai társadalomtudós a következő néhány mondatban: „Vegyük észre, hogy a »világrendszer« fogalom, és két alkategóriája, a »világgazdaság« és »világbirodalom«, szintén fogalmak. Ez arra utal, hogy nem olyan rendszerekről, gazdaságokról, illetve (*sic!*) birodalmakról beszélünk, amelyek *átfogják* az (egész) világot, hanem olyan rendszerekről, gazdaságokról és birodalmakról, amelyek maguk egy világot *alkotnak* (de nem feltétlenül terjednek ki az egész világra, sőt, általában nem). Ez a kulcsjelentőségű fogalom az elmélet kiindulópontját alkotja.

Amit tulajdonképpen kimond, az az, hogy a »világrendszereknél« olyan tér-idő zónákkal van dolgunk, melyek számos politikai és kulturális egységet átmetesznek, és (*sic!*) a tevékenységek és intézmények olyan integrált tartományát képezik, amelyekre bizonyos rendszerszintű törvényszerűségek jellemzők.”²⁴

VILÁGREND VAGY RENDE(ZE) TLENSÉG?

Halford John Mackinder, a klasszikus geopolitikai gondolkodás félreismerhetetlen brit géniusza 1904-ben tette világossá, miként is értelmezi a világpolitikai alrendszer funkcionális világegészsé szerveződésének következményét a szűk látókörű hatalmi versengés eredménytelenségére és kilátástalanságára nézve, megelőlegezve a globalizáció máig sokat vitatott jelenségének valós jelentését: „Mostantól kezdve, a poszt-kolumbuszi korban – annak ellenére, hogy ez világméretű terep lesz – újra egy zárt politika rendszerrel kell számolnunk. A társadalmi erők minden egyes kirobbanása ahelyett, hogy a környező ismeretlen térben és barbár káoszban szertefoszlaná, éles visszhangra talál a glóbusz távoli csücskeiben, és ennek következményeként a világ politikai és gazdasági szervezetének gyengélkedő elemei darabokra hullanak szét. [...] Talán e tény valamilyen féltudatos felismerése az egész világ államférfiainak a figyelmét a területi expanzióról a viszonylagos hatékonyságért való küzdelem irányába tereli.”²⁵

Anthony Giddens, brit közgazdász-szociológus közel egy évszázaddal később a föntihez meglepően hasonló értelmezését adja a globalizáció összetett, tévesen a világrendszer homogenizálódásaként (egységesüléseként) értelmezett folyamatának: „A világ társadalmában megfigyelhető növekvő kölcsönös függőség leírására általánosan használt szakkifejezés a *globalizálódás*. Hiba lenne a globalizálódást pusztán a világ egységesülési folyamatának előrehaladásaként értelmezni. A társadalmi viszonyok globalizálódása elsősorban az idő és a távolság rendjének megváltozását jelenti a társadalmi életben. Más szavakkal, életünkre egyre nagyobb hatást gyakorolnak olyan események, amelyek kívül esnek mindennapi tevékenységünk közvetlen társadalmi környezetén.”²⁶

Wallerstein a világrendszer belső dinamikájából kibontakozó evolúciójáról elmélkedve és a globalizáció lehetséges következményeit (ha nem is Mackinder nyomán) továbbgondolva, a komplex rendszerelmélet fogalomtárával operálva a következőket írja annak jövőjéről: „...a kapitalista világ gazdaság történelmi rendszer, amelynek ennélfogva történelmi élete van: létrejött; egész sor ciklikus ritmusa és időszakonként megismétlődő trendje van, amelyek ma jellemzik; belső ellentmondásai vannak, amelyek végül pusztulásához fognak vezetni. [...] a rövid távú ellentmondások középtávú megoldásokhoz vezetnek, amelyek aszimptótákhöz közelítő hosszú távú lineáris görbékre fordíthatók le. Amikor megközelítik ezeket az aszimptótákat, csökken az egyensúlyhoz való visszatérés érdekében gyakorolt nyomás, ami egyre nagyobb oszcillációkhoz és kettéágazódáshoz vezet. A görbe kis változását eredményező nagy, véletlenszerű hullámzások helyett a kis ingadozásoknak nagy változások lesznek a következményei. A kettéágazódás fenyegető közelsége, amit az idéz elő, hogy immár nemigen állnak

rendelkezésre középtávú megoldások a rövid távú ellentmondásokra, katasztrofális hatással van a rendszerre. [...] Jelenleg a világrendszer változófélelben van. Most már nem ciklusok és trendek kisebb, állandó összesítésének a korát éljük. 1989-cel feltehetően rázárult az ajtó a múltra. Meglehet, most már megérkeztünk a bizonytalanság valóságos birodalmába. A világrendszer természetesen továbbra is működni fog, sőt »jól« fog működni. De éppen, mert továbbra is úgy fog működni, mint ahogy már 500 éve működik, tehát keresi a szakadatlan tökefelhalmozás módjait, hamarosan képtelen lesz ilyen módon működni. A történelmi kapitalizmus, mint minden történelmi rendszer, nem kudarcai, hanem sikerei okán fog elpusztulni.”²⁷

Nem kétséges: a világrendszer jövője nyitott, megjósolhatatlan. Magas fokú inherens komplexitásából fakadóan egy belátható bifurkációs pontig legfeljebb az evolúció lehetséges állapotterét behatároló forгатókönyvek fölvázolása lehetséges. Valamely komplex rendszer állapotában bekövetkező hirtelen strukturális (szerkezeti) és/vagy funkcionális (működési) változás leírására alkalmazott „kettéágazódás” (bifurkáció) terminus technicusa azt a képzetet kelt(het)i ugyanis a komplex rendszerelemzés matematikában kevésbé jártas művelőiben, hogy a szóban forgó rendszer transzformációja *alternatív*, azaz kettős (vagylagos), kétféle időbeli (történelmi) lehetőséget megengedő „egyensúlyi” (viszonylag stabil) pályát kínál. Valójában azonban nem történik más, mint állapotok („fázisok”) új, a korábitól gyökeresen eltérő és megjósolhatatlan lehetőségei („terei”) rejtőznek (nyílnak meg) a látszólag „kaotikus állapotba” hullott, mindaddig stabilnak mutatkozott, „vonzáskörzetét” (attraktorát) elhagyó rendszer előtt. A komplex társadalmi rendszerek evolúciójának interpretációja körüli zavar, különösképpen az ilyen rendszerekben érvényesülő interdependenciák és interakciók nemlinearitása, illetve dinamikája az átláthatatlan és ellenőrizhetetlen káosz látszatát keltheti az egyenes vonalú és egyenletes (vagy „szakaszos”) történelmi fejlődés képzetéhez szokott, a *differenciált strukturális önszerveződés rendszerintegritást fönntartó adaptív funkcióját* szem elöl tévesztő szemlélődő számára. Valamely komplex rendszer egészének tulajdonságait és viselkedését *differenciált és differenciálódó részei integráltságának* (interdependenciájának) foka és *integrálódásának* (interaktivitásának) módja határozza meg. A globális interdependenciák (többszörös kölcsönös determinációk) nyilvánvaló módszertani következménye a nemlinearitás, azaz matematikailag a *nem* elsőfokú függvényekkel leírható összefüggések modellezhetősége a komplex társadalmi rendszerek evolucionista elemzésekor, nem összetévesztve a „túlélésért folyó harc” végletesen leegyszerűsített, darwinistának vélt evolúció-elméleti konstrukciójával,²⁸ vagy a földrajzi determinizmus túlhajtott álláspontjával.²⁹ A geopolitikai tudományos igényű elemzések és a szakmailag elhivatott elemzők ezt a fáradságot ma már nem takaríthatják meg.³⁰ Tudomásul kell vennünk: életünk társadalmi téridőben zajlik, a távolság él és virágzik, a politikai és gazdaságföldrajz tudománya most veszi igazán valódi kezdetét. Mindennél szemléletesebben és szellemesebben tesz személyes tanúbizonyságot a föntiekről Paul Krugman egyik méltán népszerű, számos kiadást megért műve legelején: „Úgy egy évvel ezelőtt többé-kevésbé hirtelen ráébredtem, hogy mint nemzetközi gazdaságtannal foglalkozó közgazdász egész eddigi szakmai pályafutásom során gazdaságföldrajzról gondolkodtam és írtam, anélkül hogy ennek tudatában lettem volna.”³¹

A Nobel-díjas amerikai tudós, szakmai elkötelezettségét meg nem tagadva, valamivel később így folytatja: „A termelés területi elhelyezkedésén hosszan tartó és mély nyomot hagyott a történelem és a véletlen, és ez minden méretnél szembevetendő. [...] A nyilvánvaló függés a történelemtől a meglévő legmeggyőzőbb bizonyíték arra, hogy a gazdaság, amelyben élünk, közelebb van... a kumulatív folyamatok által vezérelt dinamikus világhoz, mint a standard állandó hozadékú modellhez.”³²

A *dinamikus geopolitikai*, valamint – a világrendszer más funkcionális alrendszereihez kapcsolódó – *geostratégiai*, *geoökonómiai*, *geokulturális* és *geoökológiai* stb. szemléletmód egyfajta *historikus és holisztikus téridő* képalkotást föltételez az elemző részéről a rendkívül összetett (komplex) társadalmi viszonyrendszerek eredetének és természetének, állapotának és változásának föltárása és megértése érdekében. Brzezinski, az amerikai geopolitika tudományának „nagy öregje” hasonlóképpen a „lapos térkép” félrevezető egyoldalúságának veszélyére, a tényleges hatalmi viszonyok dinamikus tényezői, többek között a történelmi hatóerők (historical drives) vizsgálatának fontosságára hívja föl a figyelmet egy korábbi, még a hidegháborús korszakban megjelent írásában.³³

TÖRTÉNELMI HATÓERŐK ÉS CIKLUSOK

Berneke Ágnes, a magyarországi geopolitikai kutatások egyik legismertebb képviselője, szakmai elkötelezettségéhez híven, legutóbb őszinte önkorrekcióra szánta el magát a globalizáció történelmi folyamatának megítélése tekintetében. Míg korábban³⁴ úgy vélte, hogy „a világ fokozódó globalitása egyben azt is jelenti, hogy az önálló nemzetgazdaságok felől a hangsúly a globális világpiac meghatározó szerepe felé tolódik el”, most úgy véli: „Most, 2013-ban, a jelenlegi világgazdasági és világpolitikai kutatásaim alapján azonban úgy ítélem meg, hogy a 2008-as pénzügyi válság után *kezdetét vette* egy új, ún. »deglobalizációs« korszak, vagyis a vertikális térségi felosztás legfontosabb térségi szintjének, a globális világpiacnak a szerepét a nagytérségi regionális piacok, illetve nagytérségi regionális erőterek veszik át.”³⁵

Berneke fontos és időszerű, elméleti és módszertani kérdésekre reflektál: milyen konzisztens (ellentmondásmentes) teoretikus keretek között értelmezhető a globalizáció történelmi folyamata, és miként interpretálható a jelenség megnyilvánulása történelmi perspektívában? Egyáltalán: miben áll a „globalizáció/deglobalizáció” dichotómiája? Ha ugyanis a globalizációt (a modern emberitársadalom-szerveződés világméretűvé válását, azaz a világrendszer evolúcióját) egyirányú, egyenes vonalú folyamatként fogjuk föl, akkor valóban visszafordítható (reverzibilis) fejlődési trenddel, vagyis „deglobalizációval” kellene szembenéznünk. Csakhogy ekkor föl kellene adnunk az evolúciós világszemléletet, és el kellene fogadnunk a megtett társadalmi-gazdasági fejlődési utak nyomtalan eltűnésének lehetőségét. A globalizáció azonban komplex rendszerszemléletű értelmezésünk szerint nem pusztán homogenizálódást (egységesülést) kiváltó integrálódásban nyilvánul meg, hanem heterogenizálódásra vezető differenciálódási (önszervező) potenciált is magában foglal. A globalizálódás és a regionalizálódás egymást föltételező és generáló irreverzibilis folyamatok a világ-

rendszer immanens összetettsége (komplexitása) folyamánként. Világunk már soha többé nem sülyedhet vissza kitörölhetetlenül a megelőző történelmi korok azonos körülményei, társadalmi-gazdasági viszonyai közé.

Raimo Väyrynen a világregrendszer evolúciójának az endogén meghatározottságú, nemlineáris dinamikus tényezők és történelmi hatóerők (a szabad bérmunka és a szerves tőkefőhalmozás aszimmetrikus és aszinkron kölcsönhatása) kiváltotta ciklikus pályájára (attraktorára) vezet vissza nagy ívű munkájában a különböző geopolitikai doktrínák történelmi hullámokban fölbukkanó megjelenését.³⁶ „A világregrendszer szemléletű elemzés abból az előfeltételezésből indul ki, hogy a nemzetközi rendszerben léteznek olyan kontextustól függő elemek, amelyek nem bonthatók nemzeti összetevőkre, és amelyek ugyanezen okból együttesen befolyásolják az egyes nemzeteket. Ezek a kontextustól függő elemek tartozhatnak a világgazdaság stagnálásához, illetve növekedéséhez, vagy a világregrendszer politikai struktúrájához. Ez a feltevés azt mondja ki, hogy a világregrendszer dinamikus jellegét tekintve, a geopolitikai gondolkodás a világregrendszer bizonyos fejlődési fázisaiban jobban érvényesül, mint másokban.”³⁷

A kiváló finn közgazdász-politológus – a gazdasági determinizmus csapdáját messze elkerülve – a közismert Kondratyev-féle (kb. 50 év hullámhosszú, de inkább 40-60 éves, azaz aperiodikus) világgazdasági ciklus mintáit (úm. depresszió – felépülés – prosperitás – visszaesés) követve mutatja ki a geopolitikai gondolkodás történelmi perspektíváinak változását. „A geopolitikai doktrínák elterjedése kétféle változóval magyarázható. Világregrendszer szinten a stagnálási periódusok jobban segítik a geopolitikai doktrínák kialakulását, mint a növekedési periódusok. Ez azért van így, mert stagnálás idején az államok között fokozódik a verseny, és új doktrínákra van szükség a piacokért és a politikai befolyásért folytatott küzdelem igazolására vagy az abban való eligazodásra. Stagnálás idején a centrumállamok egyre több protekcionista korlátozást alkalmaznak, a centrum-periféria kapcsolatokban pedig a kétoldalú megállapodások nyernek teret a multilaterális kereskedelemmel és beruházással szemben. Ezért tehát a stagnálás a nacionalista gondolkodást segíti elő, támogatva a geopolitikai doktrínákat.”³⁸

Väyrynen a fentiek értelmében a stagnálás négy hullámát különbözteti meg, nevezetesen: az 1815-től 1830-ig, az 1870-től 1896-ig terjedő, majd a két világháború közötti időszakra kiterjedő, végül az 1960-as évek végétől és az 1970-es évek elejétől az 1980-as évek elejéig tartó periódusokat (ne feledjük, 1983-as keltezésű tanulmányról van szó). Nyilvánvaló, hogy a Kondratyev-ciklus újabb leszálló ágát, az ötödik hullámot aligha láthatta előre. Írásunk legfontosabb, ha nem is kizárólagos célja éppen az, hogy a dinamikus, komplex világregrendszer szemléletű geopolitikai gondolkodás előrehaladásához újabb inspirációt adjon.

Végül Fischer Ferenc ösztönző szavai lehetnek iránymutatók minden, a diszciplína fejlődése iránt elkötelezett kutató és oktató számára, miként számunkra is: „A... geopolitikai kérdésekre, bár a napi híradásokban, a XXI. század első éveiben gyakran szembetalálkozunk velük, megnyugtató választ még nemigen kaphatunk. Viszont kortársként, a történelem »tanúiként« részesei vagyunk (lehetünk) azoknak a nagy sodrású eseményeknek, folyamatoknak, a kétpólusú világregrend helyébe lépő globális dimenziójú (egypólusú, birodalmi jellegű vagy ötpólusú, hatalmi egyensúlyra épülő?),

új világhatalmi struktúra formálódásának, amelynek a XXI. század elején még csak feltételezett irányait véljük sejteni.”³⁹

JEGYZETEK

- ¹ E tekintetben változatlanul ajánlható a *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Csizmadia Sándor, Molnár Gusztáv, Pataki Gábor Zsolt, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 2002 és *The Geopolitics Reader*. Eds.: Gearóid Ó Tuathail, Simon Dalby, Paul Routledge, Routledge, New York, 2006 alapos tanulmányozása.
- ² „A kifejezés jelenlegi sikere annál is inkább hangsúlyozandó, mivel a második világháború vége óta, rengeteg országból szinte száműzték (a »nyugati« országok nagy része és főleg a kommunista országok), azzal a kifogással, hogy »hitleri« koncepcióról van szó. És mégis, 1945 óta, a jaltai szerződéssel kezdődően, nem voltunk híján olyan konfliktusoknak és változásoknak, melyeket ma kétségtelenül geopolitikáinak neveznénk. Holott azok közül, akik ma geopolitikáról beszélnek, bizonyosan szinte senkinek sincs köze a náci ideológiához, sőt gyakran még a szó eredetét sem ismeri, és azt sem tudja, hogy egyfajta tabu tárgyát képezte.” Yves Lacoste: *Geopolitika* (1993). In: *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Csizmadia Sándor, Molnár Gusztáv, Pataki Gábor Zsolt, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 2002, 490. o.
- ³ Szira Tamás: *Kis magyar geopolitika*. Valóság, 1992/4., 26–27. o.
- ⁴ Uo.
- ⁵ Illés Iván: *Helyünkről Európában*. Valóság, 1994/1., 21. o.
- ⁶ Bayer József: *A globalizáció és a 21. század geopolitikai kihívásai*. *Geopolitika* a 21. században, 2010/1., 8. o.
- ⁷ Samuel P. Huntington: *Civilizációk háborúja? Külpolitika*, 1995/3–4., 183–204. o.
- ⁸ „Egy elméletnek, amelynek az lenne a rendeltetése, hogy megmagyarázza: a politikai cselekvésnek egy egészen meghatározott térségstruktúrája miért alakult ki, és hogy fog megváltozni a jövőben, az egyes politika egységek interdependens döntéseinek szövedékét kell szétbogoznia, és a súlyukban a körülmények hatására az idő haladtával is változó lényeges befolyásoló tényezőket kell kiszűrnie. Egy adott térségstruktúrát ezáltal úgy kell felfognunk, mint egy olyan folyamatról készült pillanatfelvételt, amelyben a szereplők permanensen és kölcsönösen igazodnak egymáshoz.” Dieter Wieser: „*Geopolitika*” – *egy vitatott fogalom reneszánsza* (1994). In: *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Csizmadia Sándor, Molnár Gusztáv, Pataki Gábor Zsolt, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 2002, 318–319. o.
- ⁹ Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (1996). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998, 27., 29., 30. o.
- ¹⁰ Saul Bernard Cohen: *Geopolitics of the World System*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2003, 4.
- ¹¹ Huntington: *A civilizációk összecsapása...*, i. m. 40–41. o.
- ¹² Uo. 39. o.
- ¹³ Robert D. Kaplan: *A közelítő anarchia II.* (1994). 2000, 1997/8., 26–27. o.
- ¹⁴ Mint pl. Ágh Attila: *A globalizáció politikai aspektusai*. In: *Globalizáció és nemzeti érdek*. Szerk.: Glatz Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997, 96–97. o.; Bayer József: *A politikatudomány alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999, 290. o.; Szentes Tamás: *A világgazdaság és a nemzetközi gazdasági diplomácia időszere kérdései*. Aula Kiadó, Budapest, 1992, 13. o.
- ¹⁵ Frances Cairncross: *The Death of Distance. How the Communications Revolution will Change Our Lives*. Harvard Business School Press, Boston, Mass, 1997.
- ¹⁶ J. Michael Greig: *The End of Geography? Globalization, Communications, and Culture in the International System*. *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 46, No. 2., 2002, 225–243.; Daniel Bethlehem: *The End of Geography: The Changing Nature of the International System and the Challenge to European Law*. *European Journal of International Law*, Vol. 25, No.1., 2014, 9–24.
- ¹⁷ Egedy Gergely helyesen állapítja meg, hogy „a nemzetközi kapcsolatok hagyományos felfogása szerint az államok közötti kapcsolatokat az anarchia jellemzi, ami persze nem feltétlenül jelenti a káoszt, hanem »csak« egy olyan formalizált központi döntési mechanizmus hiányát, amely az egyes államokon belül létezik”. Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. HVG-ORAC, Budapest, 2007, 45. o.

- ¹⁸ Vö. Jack Donally: *The Discourse of Anarchy in IR*. International Theory, Vol. 7, No. 3., 2015, 393–425.
- ¹⁹ Lásd pl. Ágh, i. m.; Zbigniew Brzezinski: *Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the Twenty-first Century*. Scribner, New York, 1993.; *Managing Global Chaos. Sources of and Responses to International Conflict*. Eds.: Chester A. Crocer, Fen Osler Hampson, Pamela Aall, United States Institute of Peace Press, Washington, 1996.; Stanley Hoffmann: *World Disorders. Troubled Peace in the Post-Cold War Era*. Rowman & Littlefield, Lanham, 1998.; Ken Jowitt: *New World Disorder. The Leninist Extinction*. University of California Press, Berkeley, 1992.; Daniel Patrick Moynihan: *Pandaemonium. Ethnicity in International Politics*. Oxford University Press, Oxford, 1993.; James N. Rosenau: *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity*. Princeton University Press, Princeton, 1990.
- ²⁰ Huntington: A civilizációk összecsapása..., i. m. 556–557. o.
- ²¹ Zbigniew Brzezinski: *A nagy sakkjábla. Amerika világhelsősége és geostratégiai feladatai* (1997). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999, 266–268. o.
- ²² Vö. Bíró Gáspár: *Bevezetés a nemzetközi politikai viszonyok tanulmányozásába*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 22–25. o.
- ²³ Minderről bővebben lásd Lévai Imre: *Globalizáció: a komplex világrendszer evolúciója*. In: Globalizációs trendek. Tanulmányok. Szerk.: Bayer József, Lévai Imre, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003, 157–179. o.; Lévai Imre: *A komplex világrendszer evolúciója. A globális és regionális politikai gazdaságtan alapvonalai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.; Lévai Imre: *Átmenet, átalakulás, alkalmazkodás. Magyarország nemzetközi kapcsolatrendszerének változása a rendszerváltás két évtizede során*. In: A rendszerváltás kétévtizede. Változások és válaszok. Szerk.: Bayer József, Boda Zsolt, MTA Politikai Tudományok Intézete – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2009, 269–298. o.; Lévai Imre: *Világrendszer-elmélet, világrendszer-elemzés, világrendszer-szemlélet*. Társadalomkutatás, 2012/2., 159–168. o.; Lévai Imre: *Differenciált integráció. Az európai regionális kormányzás evolúciója*. In: Többsebességű vagy többemeletes? A differenciált integráció változatos formái az EU-ban. Szerk.: Ágh Attila, Kaiser Tamás, Koller Boglárka, Blue Ribbon Research Centre – Szigmond Király Főiskola, Budapest, 2013, 78–101. o.; Lévai Imre: *Kartográfiai káosz. A dinamikus geopolitikai szemléletmód metaforái*. In: Sokszerű politikatudomány. Bayer József 70. születésnapjára. Szerk.: Sipos Balázs, Szatmári Péter, L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2016, 77–86. o.; Imre Lévai – Péter Szatmári: *Pfade der Modernisierung: „catch-up“ oder „take-off“?* Zeitschrift für Weltgeschichte, Jg. 14., Heft 1., 2013, 149–159. (Übersetzt aus dem Englischen von Christian Frings).
- ²⁴ Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe* (2004). L’Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2010. 45. o. (eredeti kiemelések).
- ²⁵ Halford J. Mackinder: *A földrajz mint a történelem kulcsa* (1904). In: Geopolitikai szöveggyűjtemény. Szerk.: Csizmadia Sándor, Molnár Gusztáv, Pataki Gábor Zsolt, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 2002, 16. o.
- ²⁶ Anthony Giddens: *Szociológia* (1982). Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 498. o.
- ²⁷ Immanuel Wallerstein: *Geopolitika és geokultúra* (1991). In: Geopolitikai szöveggyűjtemény. Szerk.: Csizmadia Sándor, Molnár Gusztáv, Pataki Gábor Zsolt, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 2002, 124–125. o.
- ²⁸ Mint pl. Bradley Thayer: *Darwin and International Relations. On the Evolutionary Origins of War and Ethnic Conflict*. University Press of Kentucky, Lexington, 2004.
- ²⁹ Mint pl. Robert D. Kaplan: *The Revenge of Geography*. Foreign Policy, No. 172., 2009.
- ³⁰ Az Európai Unió szerkezeti és működési specifikumainak – geopolitikai kontextusban történő – megértéséhez lásd pl. Böröcz József újszerű írását. József Böröcz: *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. Routledge, New York – London, 2010.
- ³¹ Paul Krugman: *Földrajz és kereskedelem* (1991). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003, 15. o.
- ³² Uo. 23–24. o.
- ³³ Vö. Zbigniew Brzezinski: *Game Plan. A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S.–Soviet Contest*. The Atlantic Monthly Press, Boston – New York, 1986, 6–8.
- ³⁴ Bernek Ágnes: *A globális világ „új gazdaságföldrajza”*. Tér és Társadalom, 2000/4., 89. o.; majd Uő: *Geopolitika és/vagy geökonómia. A 21. század világgazdasági és világpolitikai folyamatainak összefüggései*. Geopolitika a 21. században, 2010/1., 33. o.

- ³⁵ Bernek Ágnes: *Az atlanti erőteréből az eurázsiai erőterébe? Magyarország a 21. század többpólusú világában*. Geopolitika a 21. században, 2013/4., 11. o. (eredeti kiemelések).
- ³⁶ Galló Béla könyvében szinte szó szerint követi az alábbiakban hivatkozott szerző – annak eredeti angol nyelvű művére hivatkozva – okfejtését, amely mű azonban nem áll rendelkezésünkre. Galló Béla: *A túlélés tudománya. A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elméletei*. Helikon Kiadó, Budapest, 2000, 47–55. o.
- ³⁷ Raimo Väyrynen: *Geopolitikai doktrínák világrendszer-szemléletben* (1983). In: Válság. Fejlődés-tanulmányok 9. Szerk.: Mészlivetz Ferenc, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1987, 128. o.
- ³⁸ Uo. 129. o.
- ³⁹ Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989. Tankönyv és atlasz*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005, 376. o.